

ԱՐՇԱՐՈՒՆՅԱՑ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱԿԱՆ ԹԵՄԱ
(IV–XI դդ.)*

ԱՇՈՏ ՄԱՆՈՒԶԱՐՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ եպիսկոպոսություն, կաթողիկոս, աթոռ, հոգևոր կենտրոն, աթոռակալություն, արձանագրություն, ժողով, հիշատակություն, մատենագրական, աստվածաբանական:

Նախաբան

Արշարունյաց եպիսկոպոսությունը Հայաստանի հնագույն թեմերից է: Այն կազմավորվել է Սուրբ Գրիգոր Լուսավորչի (302–325) իրականացրած թեմական երկրորդ բաժանման ժամանակ: Թեմական այդ նոր բաժանման ուխտանեայան անվանացանկում Արշարունիքի եպիսկոպոսությունը 30 թեմերի շարքում 17-րդ աթոռն է¹: Ստեփանոս Օրբելյանը թեմերի թիվը ներկայացնում է 36 առանց Ուխտանեսի նման հանվանե թվարկելով դրանք²: Արշարունյաց նորաստեղծ եպիսկոպոսության հոգևոր իրավասությունը պիտի տարածվեր նաև Շիրակի վրա, քանի որ վերջինս Արշարունիք (Երասխաձոր) գավառի հետ կազմում էին միևնույն Կամսարական տան տիրույթները, որոնք այդ նախարարական տոհմին շնորհել էր Տրդատ Մեծը (286–330)³: Իսկ եպիսկոպոսությունը կոչվեց Արշարունիքի այն պատճառով, որ իշխանության կենտրոնը՝ Մարմեռը (Երվանդաշատը), գտնվում էր այդ գավառում⁴: Արշարունյաց եպիսկոպոսությունը 700 տարի լուրջ դերակատարություն է ունեցել Հայոց եկեղեցական-վարչական, հոգևոր-մշակութային, կրթագիտական կյանքում:

Արշարունյաց եպիսկոպոսներին, մինչև VIII դ. սկիզբը ներառյալ, անդրադարձել է Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության անդամ Հայր Սահակ Կոզյանը, որի մոտ, սակայն, նկատվում են որոշ անճշտություններ⁵:

Բազրեանդի և Արշարունյաց միացյալ եպիսկոպոսությունը IV–V դդ.

Սուրբ Ներսես Մեծը (353–373) կաթողիկոս ձեռնադրվելուց հետո, ինչպես մակարեբվում է Ստեփանոս Օրբելյանի՝ ստորև հղվող վկայությունից, ձեռնա-

* Ներկայացվել է 14. V. 2021 թ., գրախոսվել է 31. V. 2021 թ., ընդունվել է տպագրության 23. VI. 2021 թ.:

¹ Ուխտանեսի եպիսկոպոս. 1871, էջ 100: Ուխտանեսը նշում է, որ գավառների առաջնորդներ կարգվեցին ևս 370 եպիսկոպոսներ (տե՛ս նույն տեղում), որոնք իրականում քորեպիսկոպոսներ էին:

² Պատմութիւն նահանգին Սիսական, 1910, էջ 25:

³ Մովսես Խորենացի. 1981, էջ 295:

⁴ Ս. Կոզեան. 1926, էջ 22:

⁵ Ս. Կոզեան. 1924, թիւ 1–2, ս. 22–31:

մուխ է եղել Հայոց նվիրապետության բարեկարգմանը, քանի որ Արշակ «թագաւորն հրամայէ մեծաւ ժողովով սահմանել զբովանդակ կարգս եկեղեցոյ անթերի: Կացուցանեն պատրիարք զսուրբն Ներսէս, և ի ներքոյ նորա արքեպիսկոպոս զԱղվանիցն, որ է կաթողիկոս. և մետրապօլիտս զՍիւնեաց եպիսկոպոսն եւ զՎրաց և զՄարդաբետականն, և յետոյ այլ ևս մետրապօլիտս կացուցանեն զՄելիտինեայն և զՍեբաստիոյն»⁶: Ակներե է, որ Ստ. Օրբելյանը բավարարվել է բարեփոխված Հայոց նվիրապետական կառույցի ամենավերին օղակները միայն հիշատակելով հատկապես, որ իր հայրենի Սյունիքի աթոռն էլ դրանց շարքում էր, և հետագայում մնաց որպես Հայաստանյայց միակ մետրոպոլիտությունը: Ենթադրելի է՝ այդ ժողովում կատարվել են նաև թեմական վիճակների կառուցվածքային փոփոխություններ, որոնց արդյունքում իրար են միացվել Բագրևանդի և Արշարունիքի եպիսկոպոսությունները: Հավանաբար, այդ ամենը տեղի է ունեցել Աշտիշատի 354 թ. Ա ժողովում⁷: Ինչ վերաբերում է Աշտիշատի 356 թ. Բ ժողովին, որի մասին շատ մանրամասներ է հայտնում Փավստոս Բուզանդը, ի տարբերություն առաջինի (որը գումարվել է արքայի կարգադրությամբ), հրավիրվել է կաթողիկոսի նախաձեռնությամբ⁸:

Որոշ ժամանակ անց վերակազմավորված Բագրևանդի և Արշարունյաց եպիսկոպոսությունը (այն իր մեջ ներառում էր նաև Շիրակ գավառը⁹) դարձել է Հայաստանյայց ամենաազդեցիկ թեմը: Եվ դա այն բանից հետո, երբ Ներսես Մեծ կաթողիկոսը 364 թ. Հունաց աշխարհ գնալուց առաջ իր ձեռնաստուն սան Խաղ Կարնեցուն, որին մինչ այդ վստահել էր աղքատների հոգաբարձության գործը, որում նա աչքի ընկավ որպես բարեխնամ տեսուչ, «ձեռնադրեաց զայս Խաղ յեպիսկոպոսութիւն Բագրևանդա և Արշարունեաց, եթող զսա իւր փոխանակ ետեղեպահ»¹⁰:

Բագրևանդը, ըստ էության, երկրի հոգևոր կենտրոնն է դարձել, երբ Հայոց Մեծաց կաթողիկոս Սուրբ Սահակ Ա Պարթևը (387–439) պարսկական գերութունից 432 թ. վերադառնալուց հետո հաստատվում է այդ գավառում՝ աթո-

⁶ Պատմութիւն նահանգին Սիսական, 1910, էջ 26: Կարծում ենք՝ վերապահումով պետք է ընդունել Ներսես Ա Մեծի կողմից Մելիտենի և Սեբաստիայի աթոռակալների նշանակման մասին տեղեկությունը, քանի որ այդ ժամանակ Փոքր Հայքը գտնվում էր Հռոմեական կայսրության տիրապետության ներքո, և վերոհիշյալ աթոռների առաջնորդներին նշանակում էր Կեսարիայի արքեպիսկոպոսը:

Ակնհայտ է, որ Ներսես Ա Մեծը մինչև Աշտիշատի հայտնի Բ ժողովը, գումարել է ևս մեկը (Ա ժողով)՝ արքայի հրամանով: Ծիշտ է, Ստ. Օրբելյանն առաջինի անցկացման վայրը չի նշում, բայց հիմք ընդունելով Փավստոս Բուզանդի այն վկայությունը, որ Աշտիշատն էր «մայր եկեղեցեացն, և ի տեղի լեալ նախնեացն ժողովոց սիւնհոգոսին» (Փավստոս Բուզանդ. 1987, էջ 118)՝ ուստի փաստվում է, որ այն գումարվել է Տարոնի այդ կենտրոնատեղիում: Բ ժողովն ընդունված է թվագրել 356-ով (տե՛ս Քրիստոնյա Հայաստան հանրագիտարան, 2002, էջ 69), իսկ Ա-ի 354 թվականի հիմքը Մ. Օրմանյանի ենթադրությունն է (Մաղաքի առքեպոս. Օրմանեան. 2001, ս. 186):

⁸ Փավստոս Բուզանդ. 1987, էջ 118:

⁹ Ս. Կոզյան. 1924, թիւ 1–2, ս. 23:

¹⁰ Փավստոս Բուզանդ. 1987, էջ 166:

ռանիստ դարձնելով Վաղարշակերտի լուսավորչաշեն Ս. Երրորդություն վանքը, որտեղ նրա շուրջն են հավաքվում իր աշակերտներից մի քանիսը¹¹:

Արտաշատի 449 թ. ժողովի մասնակից 17 եպիսկոպոսների շարքում է «ԵՋՆԻԿ եպիսկոպոս Բագրևանդայ»¹² («Տէր Եզնիկ Բագրևանդեայ եպիսկոպոս»¹³: Նա նույնացվում է հայտնի Եզնիկ Կողբացու հետ): Մասնակից 18 նախարարներից տասներորդն է «տէրն Արշարունեաց Արշաւիր»¹⁴, ով ավելի վաղ ներկա է եղել Շահապիվանի 444 թ. եկեղեցական կանոնական ժողովին¹⁵:

Սուրբ Գյուտ Ա Արահեզացի (461–471/4) կաթողիկոսն իր հայրապետությունյան շրջանում Բագրևանդի եպիսկոպոս է նշանակում Մովսես Խորենացուն¹⁶: Պատմաբան Վրեժ Վարդանյանը Հայր Ղևոնդ Արիշանի «Հայապատում»-ից մեջբերում է այն ավանդական պատմությունը, որի «համաձայն՝ Գյուտը մի գյուղում հյուրընկալվելիս հանդիպում է մոռացություն մատնված Մովսես Խորենացուն և նրան ձեռնադրում է Բագրևանդի ու Արշարունիքի եպիսկոպոս»¹⁷:

Մ. Չամչյանի պարզաբանմամբ՝ Արշարունյաց հոգևոր գործերը վարում էր քորեպիսկոպոսը, ով կարգվում էր Բագրևանդի եպիսկոպոսի կողմից¹⁸:

Արշարունյաց եպիսկոպոսությունը V–VIII դդ.

Պատմահոր մահից հետո եպիսկոպոսական աթոռը բաժանվում է երկու մասի¹⁹. «... և կարգեցաւ երկու եպիսկոպոս յարան. մին՝ բագրևանդայ, և միւրն՝ արշարունեաց. և յայնմհետէ թէպէտ և նստէին եպիսկոպոսունք յարշարունիս, բայց հասարակ անուամբ առաջնոցն երբեմն քորեպիսկոպոս ևս անուանէին. որոց առաջինն եղև խնդակ անուն. յետ ն[ո]ւ[ր]ա[յ] յովհան. և ապա թաթուլ. թումա. հաւուկ. թովմաս. մովսէս. յոյս. թէոփիրոս. մովսէս. և դազար. և զկնի դազարու սոյն այս նախակարգեալդ զգրիգորիս. որ եկաց յեպիսկոպոսութեանյամս զ. (30 – Ա. Մ.)»²⁰:

Հայր Ղ. Արիշանը, ի տարբերություն Մ. Չամչյանի, Արշարունյաց վերոնշյալ եպիսկոպոսների ցանկը ներկայացնում է նրանց աթոռակալության տևողության տարիներով մինչև 706 թվականը.

¹¹ Մովսես Խորենացի. 1981, էջ 440, 441, Մաղաքիա արքեպս. Օրմանյան. 2001, ս. 353:

¹² Եզնիկ. 1989, էջ 54, 55 (Եզնիկը մասնակից եպիսկոպոսների անվանացանկում՝ հնչյունաբար Արարատի եպիսկոպոս, կաթողիկոսական տեղապահ Ս. Հովսեփի Հոյոցմեցուն, երրորդն է):

¹³ Ղազար Փարպեցի. 1982, էջ 100, 101 (Եզնիկը մասնակից եպիսկոպոսների անվանացանկում հինգերորդն է):

¹⁴ Նույն տեղում:

¹⁵ Մաղաքիա արքեպս. Օրմանյան. 2001, ս. 379:

¹⁶ Քրիստոնյա Հայաստան հանրագիտարան, 2002, էջ 762:

¹⁷ Վ. Վարդանյան. 2005, էջ 215:

¹⁸ Մ. Չամչյան. 1984, էջ 374:

¹⁹ Ռ. Հարությունյանի պարզաբանմամբ՝ «Թեմերի մասնատման երևույթը նկատելի է նաև Տուրուբերան և Վասպուրական աշխարհներում, որտեղ նոր թեմեր են առաջացել» (Ռ. Հարությունյան. 2008, № 2, էջ 146):

²⁰ Մ. Չամչյան. 1984, էջ 374:

Կնդակ կամ խնդակ ամս 46	
Յովհան	11
Թաթուլ	9
Թովմաս 20 կամ	40
Հաւուկն 11 կամ	16
Թովմաս 10 կամ	16
Մովսէս 10 կամ	15
Յոյս	1
Թէոփիլոս	36
Մովսէս 13 կամ	12
Ղազար	37
Գրիգորիս	23 ²¹ :

Մովսես Խորենացու մահը, բանասիրության մեջ գերակա կարծիքների համաձայն, ընդունվում է 490 թվականը: Սակայն, երբ 490-ին գումարում ենք վերոհիշյալ տարիները, ստանում ենք 732/752 թվականները: Այս դեպքում իրենց թվային համապատասխանությունից չեղվում են մեզ հայտնի մատենագրական ու վիմագրական թվակիր հիշատակությունները: Իսկ 706 թվից հետո հաշվարկ կատարելիս, գալիս ենք 444, այլ ոչ թե 490 թվական: Բայց նկատում ենք, որ պատմական թվագրված տեղեկությունները համընկնում են ցանկի տվյալներին: Դա մեզ ենթադրել է տալիս, որ խնդակը (Կնդակը) 490 թ., մինչև Արշարունյաց եպիսկոպոս դառնալը, 46 տարի եղել է այդ թեմի քորեպիսկոպոսը, և Խորենացու մահից հետո զառամյալ հասակում նշանակվելով արդեն թեմակալ եպիսկոպոս՝ նույն թվին էլ վախճանվել է:

Արդեն հաջորդ եպիսկոպոսի անունը գտնում ենք մեզ հասած մեսրոպատառ ամենահին բնագրի՝ Տեկորի տաճարի 478–490 թվականներով ժամանակագրվող շինարարական արձանագրության մեջ, որտեղ Սահակ Կամսարական իշխանից և Հովհան Ա Մանդակունի (478–490) կաթողիկոսից հետո հիշատակվում է «... Յոհան ... Արշարունեաց (ե)պիսկապոս ...»²²: Ենթադրելի է, որ Տեկորի նորահիմն Ս. Երրորդություն վանքում էլ հաստատվել է Արշարունյաց եպիսկոպոսական աթոռը:

Հ. Աճառյանը Յովհան Արշարունեաց եպիսկոպոսի աթոռակալությունը հաշվում է 490–501 թթ.²³:

Թե՛ Սահակ Կամսարականը, թե՛ Արշարունեաց աթոռակալ վերակացուն մեծ դեր են ունեցել երկրի VI դարի քաղաքական-հոգևոր զարգացումներում: Այսպես, Հայոց Մեծաց կաթողիկոս Բաբկեն Ա Ոթմսեցու (490–516) հրավիրած Դվինի 506 թ. Ա եկեղեցական ժողովի մասնակից 14 նախարարների շարքում, ի դեմս երկրորդի, Հայոց մարզպան Վարդ Մամիկոնյանից հետո տեսնում ենք

²¹ Ղ. Ա ի շ ա ն. 1890, էջ 56:

²² Կ. Ղ ա Ֆ ա դ ա Ր յ ա ն. 2007, էջ 118–119:

²³ Հ. Ա ճ ա ռ յ ա ն. 1946, հ. Գ, էջ 543:

վերահիշյալ Սահակ Կամսարականին, իսկ 20 թեմակալների ցանկում 7-րդը «Թաթուկ Արշարունեաց» եպիսկոպոսն է²⁴: Թաթուկ եպիսկոպոսը, ըստ Հ. Աճառյանի, աթոռակալել է 501–510 թթ.²⁵:

Թաթուկից հետո գահակալել է «Թովմա (Թումա, Թովմաս – Ա. Մ.) եպիսկոպոս Կամսարական տան և Արշարունյաց. հաջորդ Թաթուկի. նստավ 501–550 թ.»²⁶: Այստեղ կա ակնհայտ տպագրական վրիպակ. պետք է լինի՝ 510–550 թթ.:

554 թ. Հայոց քաջակորույ կաթողիկոս Ներսես Բ Բագրևանդցի (548–557) վեհափառի գումարած Դվինի Բ եկեղեցական ժողովի մասնակիցների թվում են նախարար «Ջաւրակ Գլաւ[ղ] լղլաւոն/եյանը»²⁷, այսինքն՝ Գաղափոնի որդի Զորակը (սա սպարապետ Կարմիր Վարդան Մամիկոնյանի մերձավոր զինակից, քաջ ռազմիկ Զորակ Կամսարականն է, ով 572 թ. հակապարսկական ապստամբութեան սկզբում սպանեց Հայաստանի պարսիկ մարզպան, հայաստյաց Սուրենին²⁸) և Արշարունյաց Հովուկ եպիսկոպոսը²⁹: Հ. Աճառյանը Հովուկի գահակալութիւնը հաշվարկում է 550–566 թթ.³⁰:

Հովուկին հաջորդեց «Թովմաս եպիսկոպոս Կամսարական տան և Արշարունեաց ... նստավ 566–582 թ.»³¹:

Թովմասից հետո Արշարունյաց թեմակալ դարձավ «Մովսէս եպիսկոպոս, առաջնորդ Կամսարական տան ... նստած պիտի լինի ըստ Տաշեան Յուզակի 599–609 թ. կամ ըստ Այրարատի ցուցակի 582–597 թ.»³²: Հակված ենք ավելի վստահել Այրարատյան ցուցակի թվերի հաշվարկին՝ 582–597 թթ., իսկ 599–609 թթ., մեր կարծիքով, վերաբերում է Մովսես Երկրորդին:

Հաջորդը՝ Յոյսը՝ «եպիսկոպոս Կամսարական տան, հաջորդ Մովսէսի. նստավ մի տարի 597-8»³³: Ըստ Ս. Կոզյանի՝ Յոյս անվանաձևը Յուսիկ անձնանվան արմատն է³⁴: Այս եպիսկոպոսից հետո Արշարունյաց աթոռակալների շարքում կա չփոթ: Նշված է, որ Հուլյան հաջորդել է Թեոփիլոսը՝ 36 տարի, ապա՝ Մովսեսը (13 կամ 12 տարի): Թեոփիլոսն աղբյուրներում վերջին անգամ հիշատակվում է Դվինի 645 թ. Դ ժողովում, որին կանդաղադառնանք ստորև: Երբ սրանից 36 տարի հետհաշվարկ ենք կատարում, ստացվում է 609 թվականը: Հ. Աճառյանը Թեոփիլոսի թեմակալութիւնը հաշվում է 610–646 թվականներով³⁵: Իսկ ինչ վերաբերում է իբր նրան հաջորդած Մովսես Երկրոր-

²⁴ Գիրք թղթոց, 1994, էջ 148:

²⁵ Հ. Աճառյան. 1944, հ. Բ, էջ 258:

²⁶ Նույն տեղում, էջ 315:

²⁷ Գիրք թղթոց, 1994, էջ 201, նաև՝ Մաղաքիա արքեպս. Օրմանյան. 2001, ս. 638:

²⁸ Հայ ժողովրդի պատմություն, 1984, հ. II, էջ 257:

²⁹ Գիրք թղթոց, 1994, էջ 201, Մաղաքիա արքեպս. Օրմանյան. 2001, ս. 637:

³⁰ Հ. Աճառյան. 1946, հ. Գ, էջ 65:

³¹ Հ. Աճառյան. 1944, հ. Բ, էջ 315:

³² Հ. Աճառյան. 1946, հ. Գ, էջ 435:

³³ Նույն տեղում, էջ 531:

³⁴ Ս. Կոզյան. 1924, թիւ 1–2, ս. 28:

³⁵ Հ. Աճառյան. 1944, հ. Բ, էջ 307:

դին, ապա նա, ըստ Հ. Աճառյանի, գահակալել է 634–646 թթ.³⁶։ Դա անհնար էր, քանի որ այդ թվերին աղբյուրներում Արշարունյաց եպիսկոպոս է հիշատակվում Թեոփիլոսը։ Այստեղից ենթադրում ենք, որ Մովսես Երկրորդը նախորդել է Թեոփիլոսին՝ հաջորդելով Հուլիսին և Կամսարական տունն ի հոգևորս առաջնորդել է 598–610 թթ.³⁷։ 12 տարի³⁷։ Այդպիսով, մեր կողմից առաջարկվում է Արշարունյաց եպիսկոպոսների ցանկի

Յոյս	1
Թեոփիլոս	36
Մովսէս	13 կամ 12

Հատվածը վերափոխել հետևյալ կերպ.

Յոյս	1	(597–598)
Մովսէս Բ	13 կամ 12	(598–610)
Թեոփիլոս	36	(610–646)։

Թեոփիլոսի՝ որպես Արշարունյաց եպիսկոպոսի հիշատակությամբ մեզ են հասել Ալամանի 637 թ. (ԹԵՈՓԻՂՈՍ ԱՐՇԱՐՈՒՆԵԱՅ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ)³⁸ և Մրենի 639/640 թ. (ՅԵՊԻՍԿՈՊՈՍՈՒԹԵԱՆՆ ՍՐԲԱՄԵՐ ՏԵԱՌՆ ԹԵՈՓԻՂՈՍԻ)³⁹ չինարարական վիճաբերը։ Հայտնի է՝ Մրենի վիճաբերի սկզբնահատվածը, որով պետք է հաշվարկվեր արձանագրության ժամանակը, կորել է։ Ս. Կարապետյանի մանրամասնմամբ՝ Ալ. Մանուչարյանն այդ անհետացած սկզբնամասն առաջարկում է վերականգնել Կիրակոս Գանձակեցու հայտնած թվականի հետ համապատասխանեցմամբ՝ 613 թ.⁴⁰։

Թեոփիլոսը մասնակցել է նաև Դվինի 645 թ. Դ ժողովին։ Հարկ է նշել, որ բնագրերից մեկում նա հիշատակվում է որպես «Աշմունեաց եպիսկոպոս»⁴¹ (Ալր/չ/ա/մունեաց եպիսկոպոս)։ Նույն տեղում իբրև «Արշարունեաց եպիսկոպոս» նշված է «Տէր Գրիգոր»⁴², ինչը թյուրիմացությունների տեղիք է տվել, և կարծել են, թե նրա անունն «ի գառազանագրիդ պակասէ»⁴³։ Ս. Օրմանյանի համար որպես բնագրագիտական հիմք ծառայած «Գիրք կանոնաց եւ դատաստանի»-ում⁴⁴ Դվինի 645 թ. ժողովին մասնակից բարձրաստիճան ժողովականների ցանկում մեզ հետաքրքրող հոգևորականները վկայակոչված են որպես

³⁶ Հ. Աճառյան. 1946, հ. Գ, էջ 435։

³⁷ Ս. Կոզյանը նույնպես հնարավոր տարբերակ է համարում Մովսեսի փոխադրվելը «ընդ մէջ Թեոփիլոսի եւ Յոյսի» (Ս. Կոզյան. 1924, թիւ 1–2, ս. 29)։

³⁸ И. Орбели. 1963, с. 395.

³⁹ И. Орбели. 1974, с. 35.

⁴⁰ Ս. Կարապետյան. 2012, № 7, էջ 55, նաև՝ Ալ. Մանուչարյան. 1966, № 1, էջ 247։

⁴¹ Կանոնագիրք հայոց, 1971, Բ, էջ 214։

⁴² Նույն տեղում։

⁴³ Ղ. Ալիշան. 1890, էջ 56։

⁴⁴ Գիրք կանոնաց եւ դատաստանի, 1831, էջ 138։

«Գրիգոր Աշամունեաց» և «Թէոփիլոս Արշարունեաց» եպիսկոպոսներ⁴⁵: Այնպես, որ Արշարունիքի կամ Կամսարական տան եպիսկոպոսների ցանկում, իրավամբ, չպիտի լինի կարծեցյալ Գրիգոր անունը:

Թեոփիլոսին հաջորդել է Ղազարը, ով ավթուակալել է 37 տարի՝ պաշտոնավարելով 646–683 թթ.⁴⁶:

Արշարունյաց եպիսկոպոսների ցանկը եզրափակում է Գրիգորիս Արշարունին: Ըստ Մ. Օրմանյանի՝ Գրիգորիս Արշարունին «Գիրք Թղթոց»-ում մեծարվում է որպես «քաջ փիլիսոփայ, եւ նախընտիր ի վարդապետս Հայոց»⁴⁷: Մ. Չամչյանի տեղեկացմամբ՝ Արշարունիքի և Շիրակի տեր Վահան Ճգնավոր Կամսարական պատրիկը, ով իմաստուն ծերունի էր, «յորդորել զգրիգորիս, զի ձեռն արկցէ ի մեկնեւթիւն / ընթերցուածոց եկեղեցական պաշտամաց, և թէ զի՛նչ խորհուրդ ունին. կարգք պահոց և տելրիւնական տօնից, և որ ի կարգի»⁴⁸: Մ. Չամչյանի գնահատմամբ՝ Գրիգորիսը երևելի վարդապետ էր՝ «բանիրուն գիտութեամբ և հմուտ իմաստ ալտուածային գրոց. որ յամի տեւառն. 684. և ի թուին Հայոց. ճլգ. ձեռնադրեցաւ ի սահակայ կաթողիկեսէ (Սահակ Գ Չորրորդեցի – Ա. Մ.) եպիսկոպոս գաւառին արշարունեաց, որ էր բնիկ երկիր տէրութեան / կամսարականաց յերասխաձորն»⁴⁹:

Գրիգորիս վարդապետը, տեսնելով գործի զժվարությունը, անտարբեր է գտնվում, բայց երբ Վահան իշխանը երկրորդ անգամ է խնդրում, չի կարողանում մերժել, գրում է մի փայլուն աշխատություն և ուղարկում նրան⁵⁰:

Մ. Չամչյանը, ինչպես ավելի վաղ ասել ենք, Գրիգորիս Արշարունու ավթուակալությունը հաշվում է «Լ» (30) տարի⁵¹: Ստացվում է, որ նա գլխավորել է թեմը 683 (ըստ Չամչյանի՝ 684)–713 թթ.⁵²: Այնինչ, Ղ. Ալիշանի ցուցակում նշված է 23, այսինքն՝ «ԻԳ» տարի: Այս դեպքում Գրիգորիսը թեմն առաջնորդել է 683–706 թթ.: Ս. Կոզյանի պարզաբանմամբ՝ Հ. Տաշյանի կարծիքով ցուցակի անանուն հեղինակը, որից օգտվել են Մ. Չամչյանը և Ղ. Ալիշանը, ցանկը կազմել է 713 թվականին⁵³:

Մեր երկու դասականներն անտեսել են Սուրբ Հովհան Գ Օձնեցու (717–728)՝ Մանագլեբերտում 726 թ. հրավիրած Հայ-ասորական եկեղեցական ժողովի մասնակիցների ամբողջական ցուցակը⁵⁴, մինչդեռ դասական Հայագիտություն երրորդ սյունը՝ Մ. Օրմանյանը, այդ ցանկը ներկայացնում է ամբողջությամբ,

⁴⁵ Մ ա ղ ա ք ի ա ր ք ե պ ս. Օ Ր մ ա ն յ ա ն. 2001, ս. 829:

⁴⁶ Հ. Ա ճ ա ո յ ա ն. 1946, հ. Գ, էջ 116:

⁴⁷ Մ ա ղ ա ք ի ա ր ք ե պ ս. Օ Ր մ ա ն յ ա ն. 2001, ս. 977:

⁴⁸ Մ. Չ ա մ չ յ ա ն ց. 1984, էջ 374:

⁴⁹ Ն ու լ յ ն տ ե ղ ու մ, էջ 373:

⁵⁰ Ն ու լ յ ն տ ե ղ ու մ, էջ 374–345:

⁵¹ Տ ե ' ս ն ու լ յ ն տ ե ղ ու մ, էջ 374:

⁵² Այն, որ Գրիգորիսը 713 թ. եպիսկոպոսական ավթուի վրա էր, փաստում է Ս. Կոզյանը, բայց զժվարանում է պնդել, որ նա Մանագլեբերտի 726 թ. ժողովի մասնակից Գրիգորիս Արշարունյաց քորեպիսկոպոսն է (տե՛ս Ս. Կոզյան. 1924, թիւ 1–2, ս. 31):

⁵³ Տ ե ' ս ն ու լ յ ն տ ե ղ ու մ, ս. 26:

⁵⁴ Մ. Չ ա մ չ յ ա ն ց. 1984, էջ 397–398: Նշում է 23 Հայ եպիսկոպոսներից և 8 վարդապետներից միայն 6-ի անունը:

որտեղ առկա է «Գրիգորիա Արշարունեաց» եպիսկոպոսի անունը⁵⁵: Չնայած Ստեփանոս Տարոնեցին հայտնում է՝ Մանազկերտի ժողովի մասնակից հայ եպիսկոպոսների (առանց անունները նշելու) հետ էր «Գրիգորիա փրկիստիայ քորեպիսկոպոս Արշարունեաց»⁵⁶, որը «եղել է Հովհաննես Օձնեցի կաթողիկոսի անխոնջ օգնականը»⁵⁷: «Բագմավեպ» հանդեսի մի հոդվածագիր Ս. Մ. (նա չի նշում իր անվան ամբողջական տվյալները – Ա. Մ.) հավելում է, որ Գրիգորիսին «Ասողիկի ժամանակակից մէկն ալ Սամուէլ Կամրջաձորեցի՝ կը յիշատակէ ... իր «Յաղագս տօնից տէրունականց» գրուածքին մէջ: Ապա Սակս Ժողովոց կոչուած գրութիւնն ալ և Միքայէլ Ասորի կը յիշեն զինքը Մանազկերտի ժողովին գումարման վրայ խօսած ժամանակին, ինչպէս նաև ուրիշներ»⁵⁸: Մեջբերումներից ենթադրելի է, որ Գրիգորիս Արշարունին ավթուակալել է ոչ թե «Լ» (30) կամ «ԻԳ» (23) տարի, այլ՝ «ԽԳ» (43)՝ եպիսկոպոսությունն առաջնորդելով 683–726 թթ.: Ակնբախ է, որ հետագա գրչական արտագրությունների ժամանակ «ԽԳ» (43)-ն սխալմամբ ընդօրինակվել է «ԻԳ» (23):

Այսպիսով, Արշարունյաց եպիսկոպոսների ալիշանյան ցանկը, համալրված Հ. Աճառյանի հաշվարկներով և մեր փոքրիկ խմբագրական միջամտություններով, ստանում է հետևյալ ամփոփ տեսքը.

Անուն	Տևողություն	Առաջնորդության տարիներ
Կնդակ կամ Խնդակ	46 տարի	444–490 թթ.
Յովհան	11	490–501 թթ.
Թաթուլ	9	501–510 թթ.
Թովմաս Ա	20 կամ 40	510–550 թթ.
Հաւուկ	11 կամ 16	550–566 թթ.
Թովմաս Բ	10 կամ 16	566–582 թթ.
Մովսէս Ա	10 կամ 15	582–597 թթ.
Յոյս	1	597–598 թթ.
Մովսէս Բ	13 կամ 12	598–610 թթ.
Թէոփիլոս	36	610–646 թթ.
Ղազար	37	646–683 թթ.
Գրիգորիս	43	683–726 թթ. ⁵⁹ :

⁵⁵ Տե՛ս Մ ա ղ ա ք ի ա ռ ք ե պ ս. Օ Ր մ ա ն յ ա ն. 2001, ս. 977:

⁵⁶ Ստեփանոսի Տարոնեցույ Ասողկան Պատմութիւն Տիեզերական, 1885, էջ 103:

⁵⁷ Պ. Հ ա կ ո բ յ ա ն. 2003, էջ 25:

⁵⁸ Ս. Մ. 1929, թիւ Ժ, էջ 300:

⁵⁹ Ըստ Ս. Կոբյանի՝ Արշարունյաց եպիսկոպոսների ցանկն ունի հետևյալ տեսքը.

1. Կնդակ 444/8–490/4
2. Յովհան 490/4–501/5
3. Թաթուլ 501/5–507/8–510/4
4. Թովմաս Ա. 510/4–550/4
5. Հաւուկ 550/4–554/5–561/5
6. Թովմաս Բ. 561/5–571/5
7. Մովսէս Ա. 571/5–581/5
8. Յոյս 581/5–582/6

Գրիգորիս Արշարունի փիլիսոփային շարունակել է աջակցել Վահանի որդին՝ Հայոց իշխան Ներսեհ Կամսարականը (689–693), որը հովանավորում էր նաև Անանիա Շիրակացուն (610–685) և թարգմանիչ Փիլոն վարդապետ Տիրակացուն (Շիրակացուն): Վերջինս Ներսեհ Կամսարականի առաջարկությամբ հունարենից հայերեն է թարգմանել Սոկրատ Սկոլաստիկոսի եկեղեցական պատմությունը⁶⁰: Իսկ Անանիա Շիրակացին երախտագետ է գտնվել իր հովանավորողի նկատմամբ. մեծ գիտնականի թվաբանական «խնդրագրքի» 20-րդ խնդրում հիշատակում է Շիրակի և Արշարունեաց տեր Ներսեհ Կամսարականին⁶¹, որի որսատեղին էր Արտին լեռան ստորոտը, և ով որսից առաջ իր եղբայրների ու ազատների հետ գտնվում էր Թալին գյուղում⁶²: Այդտեղ Հայոց իշխան Ներսեհ Կամսարականի իրար մոտ կառուցած եկեղեցիներից (Ս. Աստվածածին, Ս. Կաթողիկե) երկրորդը, կարծում ենք, նրա իշխանավարության շրջանում (689–693) ծառայել է որպես Արշարունյաց եպիսկոպոսության աթոռանիստ:

Կամսարականները մեծապես աջակցել են նաև կրթությանը, հատկապես՝ բարձր կարգի դպրոցները. ըստ ամենայնի, խնամակալել են Արշարունյաց եպիսկոպոսության հոգևոր սահմաններում գործող վարդապետարանները: Դրանցից առավել հայտնի էին Շիրակի դպրեվանքը (որը մե՛րթ տեղադրվում է Ախուրյանի աջ ափին գտնվող Կարմիր վանքում՝ Հոռոմոսից ոչ հեռու⁶³, մե՛րթ Գյումրու մոտ՝ Առյուծի [Չարքյազի] ձորում, ռուսական ամրոցի տարածքում⁶⁴) և Արշարունյաց դպրոցը:

Հայ եկեղեցու ամուլ վիճակը (728–855) պիտի բացասաբար անդրադառնար նաև Արշարունյաց եպիսկոպոսության վրա, նրա դիրքերը որոշ հասկանալի պիտի թուլանային, և երկրի հոգևոր կյանքում չունենար այն ազդեցությունը, որ իր թեմակալ եպիսկոպոսի մասնակցությամբ հիշատակվեց Պարտավի 768 թ. Բ ժողովում: Չնայած այս շրջանում հայտնի է դարձել Շիրակի Զրեակի անապատի դպրոցը, որը բացել է վանքի հիմնադիր առաջնորդ, հետագայում՝ Հայոց կաթողիկոս Սողոմոն Ա Գառնեցին (791–792)⁶⁵:

Թեև 785 թ. հետո Կամսարականները, իրենց տիրույթները վաճառելով, հեռացան Արևելյան Հայաստանից, սակայն եպիսկոպոսությունը շարունակեց պահպանվել և առկա փաստագրական նյութերով Բագրատունյաց թագավորության ժամանակ էլ շարունակում էր կոչվել Արշարունյաց: Աչոտ Մսակեր Բագրատունին (Հայոց իշխան՝ 804–824) «գանձագին արար զգաւառն Արշա-

? 582/6–604/8 ?

9. Թէովփիլոս 604/8–638/40–640/4

10. ԳՐԻԳՈՐ 640/4–645– ?

11. Մովսէս Բ. ամս ժԲ ? – ?

12. Ղազար ? –683

13. Գրիգորիս 683/4–713. (Ս. Կոպյան. 1924, ս. 30):

⁶⁰ Մաղաքի աւրքեպոս. Օրմանյան. 2001, ս. 929–930:

⁶¹ Աչ. Մանուկյան. 2020, էջ 38:

⁶² Յաղագս հարցման եւ լուծման երկիցս երանեալ Անանիա վարդապետի Շիրակացւոյ, 1918, էջ 25–26, Անանիա Շիրակացի. 1979, էջ 58:

⁶³ Ղ. Ալիշան. 1881, էջ 16:

⁶⁴ Ս. Ատրպետ. 1913, թիւ 10, ս. 580:

⁶⁵ Ա. Ալպոյան. 1946, հ. Ա, էջ 142:

րունեաց յազգէն Կամսարականաց (նաև Շիրակը – Ա. Մ.) և զարքունիսն ի Կողովտէ յԱրշարունիս փոխեաց»⁶⁶։ Այս եղելութիւնը պիտի նորից բարձրացնէր Արշարունյաց եպիսկոպոսութեան կշիռը։

Արշարունյաց եպիսկոպոսութիւնը Բագրատունյաց թագավորութեան շրջանում (IX–XI դդ.)

Ցավոք, մեզ հայտնի չեն տեղեկութիւններ IX դարից մինչև X-ի կես Արշարունյաց թեմակալ առաջնորդների մասին։ Միայն X դարի կեսին, ըստ Հայր Առաքել Երզնկացի, հիշվում է «Յովհաննէս»⁶⁷։ Այս ընթացքում երկրի ներքաղաքական, հոգևոր կյանքում աննախադեպորեն բարձրանում է Շիրակ գավառի դերը. Հայոց կաթողիկոս Անանիա Ա Մոկացին (946–968) հայրապետական աթոռը 947 թ. Վասպուրականի Աղթամարից տեղափոխում է Արգինա գյուղաքաղաք։ Արդեն 965–972 թթ. Արշարունյաց եպիսկոպոս է հիշատակվում Անանիա Մոկացու քրոջ որդի Խաչիկը, ով հետո «եղև կաթողիկոս»⁶⁸։ Վահան Ա Սյունի կաթողիկոսի (968–969)՝ քաղկեդոնականութեան հանդեպ համակրութեան հարցը քննարկելու նպատակով Աշոտ Ողորմած թագավորի (953–977) նախաձեռնութեամբ Անի մայրաքաղաքում 969 թ. հրավիրված Ա ժողովի մասնակիցների շարքում է «Տէր Խաչիկ Արշարունեաց եպիսկոպոս»⁶⁹։ Նա 972 թ. դառնում է Հայոց կաթողիկոս՝ Խաչիկ Ա Արշարունի (972–990)⁷⁰, ով հայտնի է շինարարական գործունեութեամբ. վերանորոգել է Ախուրյան գետի ափին գտնվող Արգինայի կաթողիկոսարանը, որի կողքին Անանիա Մոկացու հանգստարանն է, կառուցել է Արգինայի Ս. Կաթողիկէ եկեղեցին՝ ձեռամբ Հայոց ճարտարապետ Տրդատի⁷¹ (ինքն էլ թաղված է այդ տաճարի հյուսիսային կողմում)⁷²։ Խաչիկ Ա Արշարունին «պաշարել է Սեբաստիայի և Մելիտինեի մետրոպոլիտների ոտնձգութիւնների դեմ՝ պաշտպանելով Հայ առաքելական եկեղեցու ուղղափառ դավանութիւնը»⁷³։ Բյուզանդական կայսրութեան արևելյան շրջաններում հայ բնակչութեանը հունական եկեղեցու դավանաբանական ոտնձգութիւններից զերծ պահելու նպատակով Անտիոքում, Տարսոսում, Իսապրիայում և այլուր նշանակել է եպիսկոպոսներ»⁷⁴։

Աղբյուրների վկայութիւններով Խաչիկի Ա Արշարունուց հետո Արշարունյաց եպիսկոպոս է հիշատակվում Տեր Սահակը. «Եւ ապա զկնի Տեառն

⁶⁶ Ստեփանոսի Տարօնեցւոյ Ասողկան Պատմութիւն Տիեզերական, 1885, էջ 106։

⁶⁷ Ղ. Ալիշան. 1890, էջ 56։

⁶⁸ Տե՛ս նույն տեղում։

⁶⁹ Ստեփանոսի Տարօնեցւոյ Ասողկան Պատմութիւն Տիեզերական, 1885, էջ 181։

⁷⁰ Խաչիկ Ա. Արշարունու հայրապետութեան թվականների հետ կապված տե՛ս Աշ. Մանուչարյան. 2019, էջ 85–88։

⁷¹ Ստեփանոսի Տարօնեցւոյ Ասողկան Պատմութիւն Տիեզերական, 1885, էջ 187։

⁷² Քրիստոնյա Հայաստան հանրագիտարան, 2002, էջ 430։

⁷³ Ստեփանոսի Տարօնեցւոյ Ասողկան Պատմութիւն Տիեզերական, 1885, էջ 202–243։

⁷⁴ Քրիստոնյա Հայաստան հանրագիտարան, 2002, էջ 430։

Խաչկայ՝ Գագիկ արքայ Հայոց ժողով եպիսկոպոսաց արարեալ, որ յաշխարհէս Հայոց և որ Յունաց կողմանէն, որոց գլուխ Տէր Սահակ Արշարունեաց եպիսկոպոս և նստուցանեն զնա (Սարգիս Ա Սևանցուն– Ա. Մ.) յաթոռ կաթողիկոսութեանն մեծաշուք պատուով»⁷⁵: Հայոց և Վրաց շահնշահ Գագիկ Ա Բագրատունին (990–1020) Մրենի Ս. Կաթողիկէ եկեղեցու անթիակիր վիմագրում հրամայում է. «ԱԶԱՏԵԱԼ ԵՄ ԶՄՐԵՆՈՅ ԶԿՈՌ ՈՐ Ի ՆԱԽՃԱԽԱՆԻ ԷՐ ԶՄԱՐԴՈՒ ԵՒ ԶԵԶԻՆ Ի ԶԵՆՆ ԽՆԴՐՈՅ ԱԾԱՊԱՏԻ ՏԵԱՌՆ ՍԱՀԱԿԱ ԱՐՇԱՐՈՒՆ/ՆԵԱՑ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ՈՐ ԱՆՄԱԽԱՅ ԽՆԴՐԵ Ի ՔՐԻՍՏՈՍԷ ԹՈՂՈՒԹԻՒՆ ԼԻՆԵԼ ՄԵՂԱՑ ԻՄՈՑ»⁷⁶: Այսինքն՝ Արշարունյաց եպիսկոպոս Տէր Սահակի խնդրանքով Հայոց հզորագույն արքա Գագիկ Շահնշահն ազատում է Շիրակի Նախճավան գյուղաքաղաքի բնակիչներին, նաև՝ եղներով հանդերձ, պարտադիր, ճրի աշխատանքներ կատարելուց: Այդ ապահարկության դիմաց Սահակ եպիսկոպոսը պարտավորվում է անմոռաց կերպով Քրիստոսին խնդրել արքայի մեղքերի համար թողություն: Արձանագրության մոտավոր ժամանակը որոշվում է Գագիկ Ա Բագրատունի թագավորի գահակալության տարիներով, ինչպես իրավացիորեն նկատվել է⁷⁷: Սահակ Արշարունի եպիսկոպոսը հիշատակվում է Մրենի տաճարի այլ վիմագրերում ևս. «...Ի ՆԽԱ (992) ԹԻՒՎԱԿԱՆԻՆ ԵՍ ԴԱՎԻԹ ՎԱՐԴԱ ՈՐԴԻ ԷՏՈՒ ԶԻՄ ԱՅԳԻՆ/ ՈՐ Ի ԳԵՏԵԶՐՆ ԻՄ ԶՈՌԱՑ ԱՐԿԵԼԱԼ Ի ՍՈՒՐԲ ԿԱԹՈՂԻԿԵ Ի ԶԵՆՆ ԱԾԱՊԱՏԻՎ/ ԵՒ ՀՈԳՈՒՈՐ ՏԵԱՌՆ ՍԱՀԱԿԱՑ ...»⁷⁸: Որոշ ժամանակ անց Գագիկ Ա-ի քույր Սոփին հայտնում է՝ ԵՍ՝ ՀԱՅՈՑՈՅ ԵՒ ՎՐԱՑ ԹԱԳՈՒՀԻ, ՏՎՅԱԼ ԵՄ ԵՒ/ ՀԱՍՏԱՏԵԱԼ ԶԴԱՎԹԻ ԶԱՅԳԻՆ Ի ՍՈՒՐԲ ԿԱԹՈՂԱՂԻԿԵ ԵՒ Ի ՏԷՐ ՍԱՀԱԿ ԵՒ Ի ՆՈՐԻՆ ԱԹՈՌԱԿԱԼՍ ԶՈՐ ԻՆՔՆ...»⁷⁹:

Առկա վիմագրական նյութերից պետք է փաստել, որ Արշարունիքի աթոռակալի հոգևոր-վարչական պաշտոնում Տէր Սահակին հաջորդել է Անանիա եպիսկոպոսը: Այսպես, Խժկոնքի Ս. Աստվածածին եկեղեցու հարավային ճակատի ՆԾԵ (1006) թվականի արձանագրությունը հիշատակում է. «ՏԵԱՌՆ ԱՆԱՆԵԱՑ ԱՐՇԱՐՈՒՆԵԱՑ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻՆ»⁸⁰:

Տէր Անանիան Հռոմոսի՝ մի բավականաչափ արժեքավոր, եզակի, խոստեն տեղեկություն պարունակող արձանագրությունում կոչվում է՝ «Արշարունեաց եւ Ճակատոց եւ Արայրարտեան գաւառի եպիսկոպոս»⁸¹: Ճակատք պատմագափառը գտնվել է Նրասխաձոր–Արշարունիքից հարավ-արևելք: Անանիան, որպես «նուստ եւ յետին ի վերակացուս եկեղեցո առաջնորդ գոյով սուրբ ուխտիս», հիշատակվում է նաև Հռոմոսի 1013 թ. վիմագրում⁸²:

Հռոմոսի այս արձանագրությունից պետք է եզրակացնել, որ Բագրատունյաց թագավորության շրջանում (874/85–1045) Արշարունյաց եպիսկոպոսութ-

⁷⁵ Ստեփանոսի Տարօնեցույ Ասողկան Պատմութիւն Տիեզերական, 1885, էջ 259:

⁷⁶ И. Орбели. 1974, с. 35.

⁷⁷ Ս. Կարապետյան. 2012, № 7, էջ 56:

⁷⁸ И. Орбели. 1974, с. 36; Ս. Կարապետյան. 2012, № 7, էջ 55:

⁷⁹ И. Орбели. 1974, с. 37; Ս. Կարապետյան. 2012, № 7, էջ 55–56:

⁸⁰ Ղ. Ալիշան. 1890, էջ 113:

⁸¹ Վիմական տարեգիր. ցուցակ արձանագրութեանց հայոց, 1913, էջ 26:

⁸² Ղ. Ալիշան. 1881, էջ 32:

յունը մի տեական ժամանակ՝ ենթադրաբար սկսած Անանիա Մոկացու կողմից 947 թ. հայրապետական աթոռը Շիրակում՝ Արգինայում, հաստատելուց մինչև 1031 թ., համարվել է կենտրոնական Հայաստանի գլխավոր թեմը: Այս շրջանում աթոռանիստը պետք է, որ եղած լինի Մրենի Ս. Կաթողիկե եկեղեցին՝ կառուցված 613–639 թթ.:

1031 թ. Բջնիի եպիսկոպոսության ստեղծմամբ՝ Այրարատ աշխարհում գլխավորի դերն անցնում է Նիգի նորաստեղծ թեմին⁸³:

Ըստ ամենայնի, Բագրատունյաց թագավորության կործանումը (1045) խիստ բացասաբար է անդրադարձել Արշարունիքի եպիսկոպոսության վրա, որը թուլանալով՝ որոշ ժամանակ անց դադարել է գոյություն ունենալուց ավելի քան յոթ դար գործելուց հետո:

Շիրակում և Արշարունիքում Բագրատունիների հաստատվելուց հետո ոչ միայն հաջողությամբ շարունակվեց թեմում Կամսարականների ավանդած կրթական գործի զարգացումը, այլև այն բարձրացվեց նոր մակարդակի: Այդ գործում իրենց նպաստը բերեց Հայոց Աբաս արքայի (928–953) ու Անանիա Մոկացի կաթողիկոսի օրոք Հայաստանի բյուզանդահայատակ մասից դավանաբանական հողի վրա հալածանքների ենթարկվող հայ վանականների ներգաղթը Բագրատունյաց թագավորություն, Վասպուրական և այլուր, որտեղ այդ ուսյալ, հունարենին ազատ տիրապետող, հունական դպրությանը, փիլիսոփայությանն ու մշակույթին քաջածանոթ հոգևորականները հիմնեցին մենաստաններ. մասնավորապես՝ Շիրակում և Արշարունիքում Հոռոմոսի, Կապուտքարի, Կամրջաձորի վանքերը, բացեցին կրթական կենտրոններ, վարդապետարաններ՝ իրենց ջանադիր ուսուցմամբ նոր մակարդակի բարձրացնելով հայկական գիտական, աստվածաբանական միտքը: Հատկապես մեծ հռչակ էին վայելում Կամրջաձորի, Արգինայի, Անիի վարդապետարանները, որտեղ դասավանդում էին նշանավոր գիտնականներ, տոմարագետներ, մատենագիրներ Սամուել Կամրջաձորեցին (X–XI դդ.), Հայոց վարդապետ Հովհաննես Կոզեռնը (XI դ.), Հովսեփ Հնձացին, Կիրակոս Թեղենացին, փիլիսոփա, լեզվաբան, բանաստեղծ, հայտնի ռազմաքաղաքական, դիվանագիտական գործիչ Գրիգոր Մազիստրոս Պահլավունին (985/90–1058) և ուրիշներ:

Խաչիկ Արշարունին Արգինայում հիմնել էր հարուստ մատենադարան, որտեղ պահվում էին Սուրբ գրքեր, առաքելական, մարգարեական պատգամներ, ընդհանրական և Հայ եկեղեցու վարդապետների գրվածքներ⁸⁴. «Կաթողիկոս Սարգիս Ա Սևանցին (990–1019 – Ա. Մ.) կաթողիկոսարանի հետ միասին Արգինայից Անի է տեղափոխել նաև մատենադարանը և վարդապետարանը»⁸⁵:

Եզրակացություն

Արշարունյաց եպիսկոպոսությունն ավելի քան 700 տարի կարևորագույն դերակատարություն է ունեցել ոչ միայն Հայոց քաղաքական, այլև Հայ եկեղեցու պատմության մեջ: Պատմական այդ թեմը վաղ շրջանում իր անուրա-

⁸³ Մանրամասները տե՛ս Ա. Մանուչարյան. 2019, էջ 116–118:

⁸⁴ Մաղաքիա արքեպս. Օրմանյան. 2001, ս. 1329–1330:

⁸⁵ Քրիստոնյա Հայաստան հանրագիտարան, 2002, էջ 144:

նայի նպաստն է բերել Հայ գիտակրթական մտքի զարգացման գործում՝ վայելելով Կամսարական նախարարական տան հովանավորությունը: Այս շրջանում եպիսկոպոսանիստը եղել է Տեկորի տաճարը, ապա, կարճ ժամանակով՝ Թալինի Ս. Կաթողիկե եկեղեցին: VIII դ. 30-ական թվականներից մինչև IX դ. կեսերն անկում ապրելով՝ Արշարունիքի թեմը վերստին ծաղկեց Բագրատունյաց թագավորության ժամանակաշրջանում (874/885–1045), հատկապես՝ կաթողիկոսական աթոռի՝ Շիրակում հաստատվելուց հետո (947 թ.): Այդ ընթացքում նոր մակարդակի բարձրացավ Հայ գիտակրթական միտքը՝ շնորհիվ Արշարունիք բուզանդահայ ուսյալ հոգևորականության ներգաղթի: Մինչև 1031 թ. Արշարունյաց եպիսկոպոսությունը եղել է կենտրոնական Հայաստանի գլխավոր թեմը, եպիսկոպոսական աթոռանիստը՝ Մրենի Ս. Կաթողիկե եկեղեցին:

Հայոց պետականության կորստից հետո (1045 թ.) Արշարունյաց թեմը կարճ ժամանակ անց դադարեց գոյություն ունենալ: Փոխարենը վերելք ապրեց 1072 թ. կազմավորված Շիրակի թեմը, որն իր հոգևոր-վարչական իրավասությունն տարածեց նաև Արշարունիք գավառի վրա:

Աշոտ Մանուչարյան – պ. դ. թ., դոցենտ, ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի վիմագրության բաժնի ախպ. գիտաշխատող: Գիտական հետաքրքրությունները՝ վիմագրագիտություն, Միջնադարյան Հայաստանի քաղաքական պատմություն, Հայոց եկեղեցու պատմություն, պատմամշակութային հուշարձանների (վանքերի, եկեղեցիների) ուսումնասիրություն պատմական և ժամանակակից աղանդներ: Հեղինակ է 7 գրքի, 76 հոդվածի և հրապարակման: ashot.manucharyan.1959@mail.ru

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

- Ալիշան Ղ. 1881, Շիրակ, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 192 էջ:
 Ալիշան Ղ. 1890, Այրարատ բնաշխարհի Հայաստանեայց, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 590 էջ:
 Ալպոյաճեան Ա. 1946, հ. Ա, Պատմութիւն հայ դպրոցի, Գահիրէ, տպ. Նոր Աստղ, 626 էջ:
 Աճառյան Հ. 1944, հ. Բ, Հայոց անձնանունների բառարան, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 682 էջ:
 Աճառյան Հ. 1946, հ. Գ, Հայոց անձնանունների բառարան, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 742 էջ:
 Անանիա Շիրակացի, 1979, Մատենագրություն, թարգմ., առաջ. և ծանոթ. Ա. Աբրահամյանի և Գ. Պետրոսյանի, Երևան, «Սովետական գրող» հրատ., 400 էջ:
 Ատրպետ Ս. 1913, թիւ 10, Ղարեվանք.– «Հանդէս ամսօրեայ» (Վիեննա), ս. 577–587:
 Գիրք թղթոց, 1994, Երուսաղէմ, տպարան Սրբոց Յակոբեանց, 712 էջ:
 Գիրք կանոնաց եւ դատաստանի, 1831, Կ. Պոլիս:
 Եղիշե. 1989, Վարդանի և Հայոց պատերազմի մասին (աշխարհաբար թարգմ. և ծանոթագր. Ե. Տեր-Մինասյանի), Երևան, ԵՊՀ հրատ., 448 էջ:
 Կանոնագիրք հայոց, 1971, Բ, (աշխատ. Վ. Հակոբյանի), Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 473 էջ:

Կարապետյան Ս. 2012, № 7, Մրենը և նրա հուշարձանները. – «Վարձք» (Երևան), էջ 31–64:

Կոզեան Ս. 1924, թիւ 1–2, Եպիսկոպոսը Արշարունեաց եւ տան Կամսարականացն. – «Հանդէս ամսօրեա» (Վիեննա), ս. 22–31:

Կոզեան Ս. 1926, Կամսարականները «Տեարք Շիրակայ եւ Արշարունեաց», Վիեննա, Մխիթարեան տպ., 179 էջ:

Հակոբյան Պ. 2003, Հայագիտական ուսումնասիրություններ, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 492 էջ:

Հայ ժողովրդի պատմություն, 1984, հ. II, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 692 էջ:

Հարությունյան Ռ. 2008, № 2, Հայ եկեղեցու թեմական բաժանումը մարզպանական Հայաստանում. – «Բանբեր Երևանի համալսարանի», ԵՊՀ հրատ., էջ 141–148:

Ղազար Փարպեցի. 1982, Հայոց պատմություն. Թուղթ Վահան Մամիկոնյանին (քննական բնագիրը Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ստ. Մալխասյանցի, աշխարհաբար թարգմ. և ծանոթ. Բ. Ուլուբաբյանի), Երևան, ԵՊՀ հրատ., 537 էջ:

Ղաֆադարյան Կ. 2007, Էջեր հայոց միջնադարյան մշակույթի և պատմության, Երևան, «Գիտություն» հրատ., 334 էջ:

Մ. Ս. Գրիգորիս Արշարունի, 1929. – «Բազմավեպ», թիւ Ժ, էջ 299–303:

Մաղաքիա արքեպս. Օրմանեան. 2001, Ազգապատում, հ. Ա, Ս. Էջմիածին, «Մայր Աթոռ» հրատ., 1870 ս.:

Մանուչարյան Ալ. 1966, № 1, Մրենի և Թալինի տաճարների շինարարական արձանագրությունները. – ՊԲՀ, էջ 247–252:

Մանուչարյան Աշ. 2019, Հայոց եկեղեցու պատմության վիճաբանագիտական-պատմագիտական ուսումնասիրություններ, Երևան, «Լուսաբաց» հրատ., 301 էջ:

Մանուչարյան Աշ. 2020, Գառնահովիտ. Սբ. Գևորգ եկեղեցի, Երևան, «Լուսաբաց» հրատ., 104 էջ:

Մովսես Խորենացի. 1981, Հայոց պատմություն (քննական բնագիրը Մ. Աբեղյանի և Ս. Հարությունյանի, աշխարհաբար թարգմ. և մեկնաբան. Ստ. Մալխասյանցի), Երևան, ԵՊՀ հրատ., 588 էջ:

Յաղագս հարցման եւ լուծման երիցս երանեալ Անանիա վարդապետի Շիրակացոյ, 1918, տպագրեաց Յ. Արթելի, Պետրոգրադ, Ռուսաստանի ԳԱ տպ., 79 էջ:

Չամչյանց Մ. 1984, Հայոց պատմություն, հ. Բ, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1060 էջ:

Պատմութիւն նահանգին Սիսական, արարեալ Ստեփաննոսի Օրբէլեան արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց, 1910, Թիֆլիս, Էլեքտրաշարժ տպարան, 618 էջ:

Ստեփանոսի Տարօնեցոյ Ասողկան Պատմութիւն Տիեզերական, 1885, հրատ.՝ Ստ. Մալխասեանց, Ս. Պետերբուրգ, տպարան Ի. Ն. Սկորոխոդովի, 438 էջ:

Վարդանյան Վ. 2005, Հայոց եկեղեցին վաղ միջնադարի քաղաքական խաչողիներում, Վաղարշապատ, «Մայր Աթոռ» Ս. Էջմիածնի հրատ., 398 էջ:

Վիճական տարեգիր. ցուցակ արձանագրութեանց հայոց, 1913, կազմեաց Կ. Կոստանեանց, Ս. Պետերբուրգ, տպարան Գիտութեանց ճեմարանի կայսերական, 292 էջ:

Ուխտանէս Եպիսկոպոս, 1871, Պատմութիւն Հայոց, հատուած Ա, Վաղարշապատ, տպարան Ս. Էջմիածնի, 141 էջ:

Փափստոս Բուզանդ. 1987, Հայոց պատմություն (բնագիրը՝ Ք. Պատկանյանի, թարգմ. և ծանոթ.՝ Ստ. Մալխասյանի), Երևան, ԵՊՀ հրատ., 456 էջ:

Քրիստոնյա Հայաստան հանրագիտարան, 2002, Երևան, Հայկական հանրագիտարանի գլխավոր խմբագրություն, 1076 էջ:

Орбели И. 1963, Избранные труды. Ереван, Изд. АН АрмССР, 683 с.

Орбели И. 1974, Надписи Мрена. – «Հայագիտական հետազոտություններ», պր. Ա, Երևան, ԵՊՀ հրատ., էջ 33–43:

ЕПИСКОПАЛЬНАЯ ЕПАРХИЯ АРШАРУНИКА
(IV–XI вв.)

АШОТ МАНУЧАРЯН

Р е з ю м е

Ключевые слова: епископство, католикос, престол, духовный центр, епархия, надпись, собор, памятная запись, историографический, богословский.

Епархия Аршаруник – одна из старейших епархий Армении, образованная Св. Григорием Просветителем во втором епархиальном отделении. В середине IV века, во время правления католикоса Св. Нерсеса Великого, она была присоединена к епископству Багреванда. Он стал главным епископатом страны, когда католикос Св. Саак Партев, в 432 г. вернувшись из Персии, поселился в провинции Багреванд. Известными епископами Багреванда в этот период были философ V в. Езник Кохбаци и родоначальник армянской историографии Мовсес Хоренаци.

После смерти Мовсеса Хоренаци (490 г.) епархия Аршаруник отделилась от Багреванда и действовала самостоятельно. В период с 490 г. до собрания Маназкерта (726 г.) из источников известны имена 12 епископов Аршаруника. Самым известным из них был философ Григор Аршаруни (683–726), который был помощником Армянского католикоса Св. Иоанна III Одзунского. В епархии Аршаруник были высшие учебные заведения (Ширакская семинария, духовная школа Аршаруника), где преподавали математик, космолог Аняния Ширакаци (610–685), философ, переводчик Пилон Тиракаци.

После 726 г. епархия Аршаруник пришла в упадок. Она возродилась во время правления Багратидов (874 / 855–1045). Самым известным епископом Аршаруника в этот период был Хачик, впоследствии ставший Армянским католикосом – Хачик I Аршаруни (972–990). Во время его правления знаменитый архитектор Трдат построил католикосскую церковь Аргины.

Вскоре после падения династии Багратидов (1045 г.) епископство Аршаруник прекратило свое существование.

Ашот Манучарян – к. и. н., доцент, старший научный сотрудник отдела эпиграфики Института археологии и этнографии НАН РА. Научные интересы: эпиграфика, политическая история Средневековой Армении, история Армянской церкви, изучение историко-культурных памятников (монастыри, церкви), исторические и современные секты. Автор 7 книг, 76 статей и публикаций. ashot.manucharyan.1959@mail.ru

EPISCOPAL DIOCESE OF ARSHARUNIK
(the 4th– the 9th cc.)

ASHOT MANUCHARYAN

S u m m a r y

Key words: bishopric, Catholicos, throne, spiritual center, diocese, inscription, cathedral, commemorative inscription, historiographic, theological.

The Diocese of Arsharunik is one of the oldest dioceses in Armenia, formed by St. Gregory the Illuminator in the second diocesan department. In the middle of the 4th century, during the reign of Catholicos St. Nerses the Great, it was annexed to the bishopric of Bagrevand. It became the main episcopate of the country when Catholicos St. Sahak Partev returning from Persia in 432 AD, settled in the province of Bagrevand. The famous bishops of Bagrevand during this period were the 5th century philosopher Yeznik Koghbatsi and the patriarch of the Armenian historiography Movses Khorenatsi.

After the death of Movses Khorenatsi (490 AD), the diocese of Arsharunik separated from Bagrevand and acted independently. From 490 AD to the Council of Manazkert (726), the names of 12 bishops of Arsharunik are known from sources. The most famous of them was philosopher Grigor Arsharuni (683–726), who was an assistant to the Armenian Catholicos St. John III of Odzun. In the diocese of Arsharunik there were higher educational institutions (Shirak seminary, theological school of Arsharunik), where mathematician, cosmologist Anania Shirakatsi (610–685), philosopher, translator Pilon Tirakatsi taught.

After 726, the diocese of Arsharunik fell into decay. It was revived during the reign of the Bagratids (874/855–1045). The most famous bishop of Arsharunik during this period was Khachik, who later became the Armenian Catholicos Khachik I of Arsharuni (972–990). During his reign, famous architect Trdat built the Cathedral of Argina.

Soon after the fall of the Bagratid dynasty (1045), the bishopric of Arsharunik ceased to exist.

Ashot Manucharyan – Candidate of Sciences in History, Associate Professor, Senior Researcher at the NAS RA Institute of Archaeology and Ethnography. Scientific interests: epigraphy, political history of medieval Armenia, history of the Armenian Church, the study of historical-cultural monuments (monasteries, churches), historical and modern sects. Author of 7 books, 76 articles and publications. ashot.manucharyan.1959@mail.ru